

<https://doi.org/10.62837/2024.11.265>

NİGAR MƏHƏRRƏMOVA
fil.f.d.,
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ TÜRKİZMLƏR

Açar sözlər: *türkizmlər, alınma sözlər, dil, leksika*

Key words: *turkism, borrowings, language, lexics*

Ключевые слова: *туркизмы, заимствования, язык, лексика*

Qloballaşan dünyamızda ingilis dili beynəlxalq dil olaraq seçilmişdir. Bunun əsas səbəbi isə İngiltərənin bir sıra ölkələrə olan təsiri ilə əlaqədardır. Xüsusilə, bu təsir orta əsrlərdən etibarən başlamış və müstəmləkəçilik siyasəti zamanı daha geniş vüsət almışdır. Bununla belə hər bir dilçi dünya dillərinin heç birinin saf bir dil olmadığını bilir. Beləki, dil cəmiyyətin həyatı ilə birbaşa əlaqədə olduğundan cəmiyyət, bəşəriyyət inkişaf etdikcə müxtəlif dünya dilləri də inkişaf edir və dəyişir.

Dil dinamikdir. O, daima dəyişir, variativliyə uğrayır və inkişaf edir. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dilin leksikası ən çox dəyişikliyə məruz qalan sahəsidir. Hər bir dilin leksikası variativliyə uğrayır. Dilin lüğət tərkibi alınma sözlər hesabına zənginləşir. Bu isə müxtəlif xalqlar və dövlətlər arasında mövcud olan siyasi-sosial, iqtisadi və mədəni münasibətlərin zəminində baş verir. Qloballaşan dünyamızda isə bu qarşılıqlı əlaqələr öz dinamikliyi ilə seçilir. Bunun səbəbi elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədardır. İxtiralar, bu ixtiraların yaranması prosesi zamanı dinamik əlaqələr müasir zamanda dilin daha dinamik olmasına səbəb olur. Eyni zamanda, müxtəlif sosial şəbəkələr, insanlar arasında olan əlaqələrin daha sıx olmasına səbəb olur. Bu zaman hər bir dil daşıyıcısı üçün yeni olan mədəni dəyərlər qavranılır və onu adlandırmaq üçün dildə leksik vahid olmadıqda yeni söz alınmasına səbəb olur.

Başqa sözlə, mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq yaranan yeni anlayışları adlandırmaq məqsədilə alınma sözlərə olan ehtiyac artır. Sözləmə zamanı biz iki prosesi müşahidə edə bilirik. Birinci halda dilə keçən yeni vahid daxil olduğu dilin fonetik, qrammatik və leksik qayda-qanunlarına tabe olaraq dildə öz mövcudluğunu qoruyub saxlayaraq, söz yaratma prosesində iştirak edir. İkinci halda isə öz xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq dilin passiv elementinə çevrilir. Bu cür alınma sözlər dildə yalnız ekspressivlik yaratmaq məqsədilə və ya daxil olduğu dilin mədəniyyətin, tarixi inkişafını, həyat tərzini olduğu kimi ifadə etmək məqsədilə istifadə edilir.

Birinci halda alınma sözləri dilin öz sözlərindən seçmək olduqca çətin olur. Bəzən isə mümkün olmur. Məhz bu baxımdan yanaşdıqda ingilis dili xüsusi diqqət cəlb edir. Bunun əsas səbəbi isə ingilis dilinin müxtəlif dillərlə olan qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək istərdim ki, bir sıra tədqiqatçılar ingilis dilinin tarixi inkişaf yolunu tədqiq edən zaman yalnız avropa dilləri ilə olan qarşılıqlı əlaqəni tədqiqata cəlb etmişlər. Türk dillərinin təsiri isə demək olar ki tədqiqata cəlb olunmamışdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində alınan türkizmlər etimoloji baxımdan sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Sırf bu baxış açısından yanaşdıqda bu mövzunun tədqiqata cəlb olunmasının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu bir daha nəzərə çarpır.

Unutmaq olmaz ki, orta əsrlərdən başlayaraq türk xalqları qərb ölkələri ilə müqayisədə həm mədəni baxımdan, həm də elmi cəhətdən daha yüksək inkişaf səviyyəsinə malik idilər. Məhz bu qeyd etdiklərimizi sübut etmək üçün dillərarası əlaqənin araşdırılmasının və türk dillərinin ingilis dilinin formalaşmasında oynadığı rolun müəyyən edilməsinin xüsusi ilə diqqətə layiq olduğunu qeyd etmək istərdim.

Bu zaman türk sözlərinin hansı tarixi zamanda və hansı səbəblər altında ingilis dilinə təsir etməsinin müəyyən edilməsi olduqca vacibdir. Eyni zamanda, türk mənşəli leksik vahidlər leksik-semantik tədqiqata cəlb etməklə türk xalqlarının ingilis cəmiyyətinin formalaşmasında oynadığı rolun da əhəmiyyətini qiymətləndirmiş oluruq.

İlk olaraq “Türkizm anlayışı nədir?” sualını cavablandıraraq. Türkizm dedikdə biz türk xalqlarının və illər, əsrlər boyu türklərlə eyni coğrafi ərazidə yaşayan, qaynayıb-qarışan müxtəlif xalqların, etnik qrupların inanclarını, adət - ənənələrini, dünya görüşlərini nəzərdə tuturuq. Türk dili dedikdə biz burada bolqar, özbək, başqır, qaquz, qazax, tatar, türmən, Azərbaycan, uyğur və s. türk xalqlarının dillərini nəzərdə tuturuq. Dünyada 40-dan çox türk xalqı var. Təqribi hesablamalara görə isə 150-170 milyon türk əhalisi var.

Türkizmlərin ingilis dil sistemində rolunun araşdırılmasını zəruri edən ən mühüm səbəblərdən biri türk dilindən keçən leksik vahidlərin yalnız türk sözlərindən ibarət olmamasıdır. Beləki, müəyyən tarixi, siyasi, iqtisadi və sosial səbəblərin təsir altında ingilis dili və türk dili arasında yaranmış sıx qarşılıqlı əlaqə nəticəsində türk dilindən ingilis dilinin tərkibinə bir sıra monqol, ərəb, fars, eyni zamanda türk dilləri olan qazağ, uyğur və tat dillərinə aid olan leksik vahidlər keçmişdir.

Burada belə bir nəticəyə gəlmək olarki, türkizm dedikdə biz həm türk dillərinə aid olan leksik vahidləri, həm də özlərinin tarixi inkişaf yolunda türk dilinin təsiri altında olub, onun qayda-qanunlarının təsiri altında dəyişmiş bir sıra fərqli dillərə aid olan leksik vahidləri nəzərdə tuturuq.

Qeyd olunanları nəzər yetirdikdə “türkizm” dedikdə biz yalnız türk sözlərini deyil, eyni zamanda, türk dilinə keçmiş və türk dili sistemində öz mövcudluğunu qoruyub saxlayaraq, onun sonrakı linqvistik inkişafına təsir etmiş müxtəlif mənşəli leksik vahidləri nəzərdə tuturuq.

Türkizmlərin araşdırılması ilə türk sözlərinin araşdırılmasının tamamilə fərqli olduğu görürük. Bu zaman biz türk sözləri ilə bərabər türk dilinin leksik semantik

sisteminin təsiri altında bu və ya digər şəkildə dəyişikliyə uğramış sözləri də araşdırmamıza cəlb etmiş oluruq. Bu da, öz növbəsində ingilis dilində istifadə olunan türkiizmlərlə bağlı növbəti qaranlıq məqamlardan biridir. Məhz türkiizmlərin tədqiqi zamanı, onları etimoloji cəhətdən təhlil edən zaman bir sıra tarixi proseslərə diqqət yetirilməməsi fərqli nəticələrə səbəb olur. Türkiizmlərin ingilis dilinə təsiri ilə bağlı qaranlıq qalan məqamların işıqlandırılmasına olan ehtiyacı bir qədər daha qabardır.

İngilis dilinə daxil olaraq, onun linqvistik və mədəni variativliyində mühüm rol oynayan türkiizmləri təhlil edən zaman yuxarıda qeyd edilən məqamı nəzərə alaraq deyə belərik ki, əsl türk sözləri ilə türk dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmiş monqol, ərəb, fars və digər dillərin leksik vahidlərini müəyyən etmək çətinlik doğurur.

Aşağıdakı misallara nəzər yetirək:

Kiosk (köşk) - fars mənşəli *kus* leksik vahidi türk dilinə keçərək, türk dilinin təsiri altında dəyişikliyə uğrayaraq *köşk* leksik vahidi kimi, daha sonra isə fransız dilinə keçərək, fransız dilinin təsiri altında *kiosque* formasında, XVII əsrdə isə fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə daxil olmuş və ingilis dilinin təsiri altında dəyişikliyə uğrayaraq *kiosk* leksik vahidi kimi dildə öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır.

Kumiss (kimiz) - tatar türklərinin aid olan leksik vahiddir. İlk formada tatar dilində *kumiz* leksik vahidi kimi dil mövcud olmuşdur. XVI əsrdə isə fransız dilinə keçərək, fransız dilin təsir altında *koumiss* formasında, daha sonra isə fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçərək və dilin təsir altında fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq *kumiss* formasında ingilis dili sisteminə öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Macrame (makrome) - ərəb mənşəli *miqrama* sözündən alınmışdır. Ərəblər ilə türklər arasında mövcud ola iqtisadi və siyasi münasibətlər əsnasında türk dilinə daxil olmuş, dilin qayda-qanunlarına tabe olaraq *makrama* formasında, daha sonra fransız dilinə daxil olaraq fransız dilinin təsiri altında *macramé* formasında, daha sonra isə ingilis dilinə daxil olmuşdur.

Qeyd olunan 3 misala nəzər yetirdikdə, onların hər üçünün türkiizm olmasına baxmayaraq, yalnız biri (*kumiss*) türk mənşəli leksik vahid olduğunu müşahidə edirik. Məhz bu səbəbdən türkiizmlərin araşdırılması olduqca maraqlı və vacib məsələdir. Apardığımız təhlillər türkiizmlər bağlı bir sıra sualların hələ də cavabsız qaldığını göstərir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, türkiizmlər müxtəlif tarixi zamanlarda ingilis dilinə müxtəlif dillər vasitəsilə keçmişdir ki, bu dillər arasında fransız dili xüsusilə qeyd edilməlidir. XI - XIII əsrlərdə fransız dili vasitəsilə türkiizmlərin ingilis dilinə axını müşahidə edilir. İngilis dilinə keçən türkiizmlərin böyük əksəriyyəti məhz fransız dil vasitəsilə keçmişdir. Bu cür sözlərə misal olaraq *kiosk (köşk)*, *kumiss (kimiz)*, *macrame (makrome)* sözlərini misal gətirə bilərik.

Eyni zamanda, alban, alman, italyan, latın, ispan, macar və s. dillər türkiizmlərin ingilis leksikasına daxil olmasında vasitəçi olmuşdur. Fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçən sözlər xaç yürüşləri zamanı xüsusilə geniş vüsət almışdır. Bu isə öz növbəsində türk mədəniyyətinin və türkiizmlərin bir sıra dövlətlərin mədəni həyatında və dil tarixində özünə məxsus rol oynadığını göstərir.

Hazırda ingilis dili leksikasında kifayət qədər türkiizmlərin olmasına baxmayaraq, bir sıra leksik vahidlər zamanla öz leksik mənasından və etimologiyasında uzaqlaşmış və yeni mənə çalarları əldə etmişlər. Əfsuslar olsun ki, bir sıra Avropa tədqiqatçıları ingilis dilinin tarixini tədqiq edən zaman bir sıra türk sözlərini ərəb - fars, fransız mənşəli, bəzən isə ispan mənşəli sözlər kimi qeyd edir.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bəşəriyyətin mövcud olduğu gündən etibarən müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi öz əksini dildə tapmış və yeni leksik vahidin yaranması ilə nəticələnmişdir. Türk dövlətlərinin təsiri bir sıra dünya dillərinin formalaşmasında öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq dil olan ingilis dili türkiizmlərin təsiri altında inkişaf etmiş və formalaşmışdır.

Eyni zamanda, tarixi inkişaf prosesində bu və ya digər səbəblər altında türk mədəniyyəti və türk dili ingilis dilinin formalaşına öz töhfəsini vermişdir. Bu təsiri araşdıran zaman türk sözləri və türkiizmlər anlayışlarının fərqləndirilərək tədqiqata cəlb edilməsi türkiizmlərin ingilis dili sistemindəki yerinin müəyyən edilməsində müstəsna rol oynayacaq. Bu zaman dilə daxil olan, yeni mədəni dəyərləri adlandıran leksik vahidlər yalnız ingilis mədəniyyətini zənginləşdirməmiş, ingilis dilində linqvistik müxtəlifliyin formalaşmasında da müstəsna rol oynamışdır. Türk dilindən ingilis dilinə keçən hər bir leksik vahid ingilis dilinin daxili qayda-qanunlarına tabe olaraq morfoloji və fonetik dəyişikliyə məruz qalmış, bəzi hallarda ilkin mənasında uzaqlaşmış və yeni mənə çalarları əldə etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cannon, Garland. Turkish and Persian loans in English literature. – Neophilologus 84: - 2000, 307 p.
2. Cannon, Garland. Turkish loans in the English language. – Orbis 41: -2008, 163 p.
3. Garaşarlı, Ç. Truvalılar və Etrüsklər türk idilər / Ç.Garaşarlı. - Konya: - Kömen Yayınları, - 2015, 160 s.
4. Urban, M. The Treatment of Turkic Etymologies in English Lexicography: Lexemes Pertaining to Material Culture / M.Urban. - Krakow: - Jagiellonian University Press, - 2015, 381 p.
5. Onions, C.T. The Oxford Dictionary of English Etymology / C.T.Onions. - Oxford: - Clarendon Press, - 1985, 1025 p.

6. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий [в 4-х т.] / В.В. Радлов. т.IV, - Санкт-Петербург: - Типография Императорской Академии Наук, - 1911, 2230 с.
7. Хамидуллин, Р.Ф. Тюркизмы в английском языке / Р.Ф. Хамидуллин. - Казань: - Свет, - 2002. - 217 с.
8. <http://ziferoglu.blogspot.com/2013/04/qrbi-avropa-dillrind-turkizmlr.html>

Ph.D., N.Maharramova

Turkisms in English

Summary

The article is devoted to Turkism in the English language. While analysing, great attention was given to facts taken from medieval literature. This gives us more power to understand the historical process clearly and use the language competently. The analysis shows that languages are interrelated. They interact and complement each other in the process.

ф.ф.д., Н.Магеррамова

Тюркизмы в английском языке

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена тюркизму в английском языке. При анализе большое внимание уделялось фактам, взятым из средневековой литературы. Это дает нам больше возможностей ясно понимать исторический процесс и грамотно использовать язык. Анализ показывает, что языки взаимосвязаны. В процессе они взаимодействуют и дополняют друг друга.

Rəyçi: fil.f.d. Rəşidə Ağayeva